

УДК 342.5

DOI: 10.15587/2523-4153.2019.173450

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ СУДОВОЇ ВЛАДИ

О. В. Білоус

Стаття присвячена актуальній науковій проблемі – захисту прав і свобод людини органами судової влади, пріоритетному їх місцю в цьому процесі. В ній подається аналіз міжнародно-правових актів присвячена даній проблемі. Наголошено, що успішність виконання судовою владою функції правосуддя залежить від багатьох факторів, а особливо від регламентованості процесуальної форми вирішення спорів в суді та на універсальності характеру «процесуального порядку». Дотримання процесуальних гарантій здійснення правосуддя є необхідною умовою його здійснення та правильного розгляду судових справ. До процесуальних гарантій дотримання прав людини при відправленні правосуддя належать: безпристрасність суду, гласність, відкритість судового розгляду, оперативність правосуддя, участь народу у його здійсненні, змагальність сторін у судовому розгляді та ін.

Особлива увага приділена специфіці гарантій дотримання прав людини у кримінальному судочинстві та аналізу нормативно-правових актів, що встановлюють основні принципи та гарантії дотримання прав людини та їх класифікації на: міжнародно-правові акти, конституційні акти (конституційні чи основні закони), законодавчі акти (насамперед окремі закони та кодекси).

Існує дві групи гарантій дотримання прав людини при здійсненні правосуддя. Це процесуальні гарантії, які майже повністю ототожнюються з принципами правосуддя та процесуальні гарантії дотримання прав людини при здійсненні правосуддя. Обидві ці групи гарантій є тісно взаємопов'язаними і жодна з них не може ефективно застосовуватись без іншої. Однак друга група гарантій включає в себе більш детальний перелік правових норм, які стосуються вже специфічного розгляду справ (порядку, термінів, тощо), щодо того чи іншого виду судочинства.

Здійснено порівняння процесуальних прав потерпілого та обвинуваченого та зроблено наголос на неможливості обмеження процесуальних прав обвинуваченого. Характерною ознакою кримінального судочинства на відміну від цивільного, адміністративного та конституційного судочинства є те, що в ньому ці гарантії діють не лише на стадії судового розгляду, але й на стадіях, які передують йому

Ключові слова: права і свободи, органи судової влади, процесуальні гарантії, національне та міжнародне законодавство

Copyright © 2019, О. В. Білоус.

This is an open access article under the CC BY license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>).

1. Вступ

Закріплений в конституціях сучасних демократичних держав принцип пріоритету прав людини і громадянина означає не лише їх домінування по відношенню до специфічних державних інтересів, коли держава починає діяти в режимі правової держави і її дії стають обмеженими нормами права, але й відповідний обов'язок органів державної влади забезпечувати та гарантувати ці основоположні права і свободи громадян. Безумовно, що як така мета забезпечення і захисту прав людини не може бути пов'язана зі сферою компетенції якоїсь однієї з гілок державної влади. Проте, порівнюючи характер функціонування різних гілок державної влади, їх цілі та конкретні повноваження, слід відзначити, що пріоритетне місце гарантії прав людини належить саме судовій владі та суду [1, с. 373].

Саме тому, не лише на рівні національного законодавства, але й міжнародних нормативно-правових актів закріплено цілий ряд важливих гарантій дотримання прав людини в процесі здійснення судочинства. Зокрема, серед таких актів міжнародного характеру можна згадати Європейську Конвенцію про захист прав людини і її основних свобод,

де серед цих гарантій визначені: судова влада в особі судових органів повинна забезпечити справедливе ведення судового розгляду, дотримання прав обвинувачених та затриманих осіб, а також всіх інших осіб, які приймають участь у кримінальному чи цивільному процесі (ст. 5, 6, 7 Конвенції); кожен затриманий повинен негайно бути відведеним до суду і має право на судовий розгляд в розумні терміни чи на звільнення від суду (п. 3 ст. 5); будь-яка особа може бути позбавлена свободи лише за умови винесення відповідного рішення компетентним судом (п. 1 ст. 5); кожен чий права були порушені внаслідок припущення судової помилки має право на компенсацію шкоди (п. 5 ст. 5 Конвенції та ст. 3 Протоколу № 7) [2, с. 540–541].

Отже успішність виконання судовою владою функції правосуддя залежить від багатьох факторів. Але серед всіх них слід особливо відзначити таку гарантію об'єктивного вирішення спорів в суді як процесуальна форма має сприйматися як науково обґрунтований, вивірений в судовій практиці, спосіб розшуку і утвердження істини, як неодмінна умова, що забезпечує торжество справедливості.

2. Літературний огляд

Дійсно, як така властивість врегульованості процесу відправлення судової влади фіксується навіть на рівні визначення правосуддя [3]. На важливості процесуальної регламентованості відправлення правосуддя наголошують дослідники, для якого воно може здійснюватися лише у встановленому процесуальному порядку в судових засіданнях. Визначеність і дотримання процесуальної форми як властивості правосуддя характеризується іншими, як регламентованість його відправлення спеціальним процесуальним законодавством і як неодмінну умову справедливості та успішності розгляду судових справ.

Регламентованість судового процесу є основоположною гарантією винесення судом об'єктивного і справедливого рішення у кожній конкретній справі. Відомий російський вчений Є. Філіпов намагався довести, що процесуальна форма відправлення правосуддя є виключною ознакою судової діяльності лише в сфері кримінального судочинства, тоді як застосування норм цивільно-процесуального законодавства може здійснюватися й іншими органами. З дещо інших позицій цю проблему трактували дослідники А. Альохін та А. Кармалицький [4]. Вживаючи поняття “процесуального порядку” вони доводили, що як такий він носить універсальний характер і може застосовуватися в залежності від наявності тих чи інших форм правопорушення, в результаті чого процесуальні гарантії виступають складовою як судового, так і адміністративного процесу. В зазначеному контексті досліджувану проблему також розробляли Дж. Кроу [5], М. Бергер, П. Моніц [6].

Як така процесуальна форма, безумовно, характерна не лише для правосуддя та діяльності органів судової влади. У цьому сенсі можна вказувати навіть на регламентацію процесу діяльності законодавчого органу влади, наявність порядку ініціювання, підготовки та прийняття законодавчих актів тощо (хоча тут, звісно, більш коректно було б застосовувати поняття “парламентської процедури” [7, с. 161] чи “юридичної процедури”, як своєрідної правової програми дій для того чи іншого органу державної влади [8, с. 545], а не “парламентського процесу”).

Але, процесуальні гарантії в сфері судової влади (і безпосередньо в ході реалізації функції правосуддя), по-перше, засновані на жорсткому визначенні того, що і як має відбуватися в суді (в цьому сенсі можна казати, що в процесуальному законодавстві передбачені всі дії суду та інших учасників процесу), а також в процесі підготовки справи до розгляду (в сфері судової влади, всі встановлені процедури визначаються найвищим рівнем щодо ретельності розробки та їх всебічності). А, по-друге, покликані забезпечити справедливий розгляд справи. Специфікою діяльності органів судової влади є те, що вони мають виходити не з міркувань доцільності та ефективності, які можуть бути присутні в судовій діяльності, а насамперед з принципу пріоритету права, та такої цілі як встановлення істини та винесення обґрунтованого і мотивованого рішення. Не заперечуючи тези про необхідність формування в Україні “дієздатної судової влади”, ще в 2000 р. В. Шишкін наголошував на тому, що варто постійно пам'ятати

про те, що дієздатність правосуддя аж ніяк не означає того, що воно може дозволити собі бути несправедливим, оскільки правосуддя, за визначенням уособлює собою, вищу справедливість [9, с. 23]. До речі, про негативний досвід керування судом принципом доцільності, що мало місце за радянських часів, писав П. Рабінович [10].

Таким чином, судова діяльність не просто “погіршується”, а взагалі стає неможливою, поза дотриманням процесуальних гарантій, порушення яких в ході діяльності органів судової влади може стати предметом чи нового судового розгляду чи спричинити відміну винесеного судового рішення та перегляд справи іншим судом. Тому дотримання процесуальних гарантій здійснення правосуддя є необхідною умовою здійснення правосуддя та правильного розгляду судових справ.

3. Мета та задачі дослідження

Мета дослідження – полягає в дослідженні забезпечення гарантій прав людини і громадянина

Для досягнення мети були поставлені такі задачі:

1. Проаналізувати теоретичне підґрунтя дослідження проблеми процесуальних гарантій дотримання прав людини і громадянина в діяльності органів судової влади.

2. Дослідити систему міжнародних та національних нормативно-правових актів, які встановлюють основні принципи та гарантії дотримання прав людини і громадянина в процесі кримінального судочинства.

3. Дослідити роль органів судової влади, щодо забезпечення дотримання прав людини і громадянина в процесі кримінального судочинства

4. Дотримання прав людини в процесі здійснення судочинства

Вживаючи поняття процесуальних гарантій слід відзначити, що в сучасній юридичній літературі воно розглядається принаймні в двох аспектах. З одного боку, це процесуальні гарантії відправлення правосуддя, до яких належать: безпристрасність суду, гласність та відкритість судового розгляду, оперативність правосуддя, участь народу у здійсненні правосуддя. До цього переліку варто додати ще й таку гарантію як змагальність сторін у судовому розгляді, яка означає таку його побудову, коли обвинувачення відокремлено від функції судового розгляду, а також коли обвинувачення і захист здійснюються сторонами, які мають рівні права для відстоювання своїх доводів і оспорування доводів протилежної сторони. До речі, доволі часто ці процесуальні гарантії у деяких авторів майже повністю ототожуються з принципами правосуддя. А, з іншого боку, – це процесуальні гарантії дотримання прав людини при здійсненні правосуддя. Обидві групи гарантій є тісно взаємопов'язаними, і жодна з них не може ефективно застосовуватися без іншої, однак не викликає жодного сумніву й те, що друга група гарантій включає в себе більш детальний перелік правових норм, які стосуються вже специфіки розгляду справ (порядку, термінів тощо) щодо того чи іншого виду судочинства.

Наголошуючи на специфічності кримінального судочинства та процесуальних гарантій в цій сфері слід відзначити, що в контексті проблеми гарантій

прав людини і громадянина розгляд кримінальних справ, справді, може бути виокремлено в особливу категорію.

Характеризуючи нормативно-правові акти, що встановлюють основні принципи та гарантії дотримання прав людини і громадянина в процесі кримінального судочинства можна розподілити їх на три категорії:

- а) міжнародно-правові акти,
- б) конституційні акти (конституції чи основні закони),
- в) законодавчі акти (це насамперед окремі закони та кодекси).

Щодо першої групи нормативно-правових актів, прикладом їх дії може виступити ст. 10 Загальної декларації прав людини: “Кожна особа, для визначення її прав та обов’язків, а також для перевірки обґрунтованості пред’явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справу було розглянуто гласно і з дотриманням усіх вимог справедливості незалежним та неупередженим судом” [2, с. 40].

У якості прикладу дії конституційних гарантій дотримання прав людини в кримінальному процесі може виступити принцип презумпції невинуватості (в Конституції України це ст. 62: “Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов’язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину” [11, с. 25]). Значення наведеного конституційного принципу та його роль в забезпеченні дотримання прав людини в кримінальному процесі, полягає в тому, що завдяки йому запобігається обвинувальний ухил у всіх формах його прояву, що підтверджує та гарантує право обвинуваченого на захист, а також звільняє його від обов’язку доводити свою невинуватість. Але, крім зазначеного принципу, важливими процесуальними гарантіями в кримінальному судочинстві, які містяться у сучасних конституціях є:

а) право обвинуваченого на розгляд справи за участю присяжних засідателів, які приймають рішення стосовно винуватості чи невинуватості обвинуваченого (хоча щодо самого інституту присяжних то тут існують прямо протилежні оцінки починаючи від його виключно позитивного сприйняття і закінчуючи його визначенням як малопродуктивного, складного і громіздкого механізму, який вимагає великих зусиль держави з підготовки законодавчої бази і чималих коштів);

б) право на допомогу адвоката;

в) право на безкоштовну юридичну допомогу (у встановлених законом випадках);

г) заборона на подвійне покарання;

д) заборона щодо зворотної сили закону, який встановлює чи обтяжує кримінальну відповідальність тощо.

Визначаючи роль органів судової влади щодо забезпечення дотримання прав людини і громадянина в процесі кримінального судочинства слід вказати на принаймні два основоположні аспекти цієї проблеми. З одного боку, безумовно, мається на увазі захист

прав потерпілого. У цьому сенсі діяльність органів судової влади, які виноситимуть вирок у справі завжди спрямовується на відновлення справедливості та можливу компенсацію як матеріальної, так і моральної шкоди завданої злочиним. Але, з іншого боку, в кримінальному процесі завжди є присутнім ще й такий його важливий суб’єкт як обвинувачений (підсудний), який так само як і потерпілий є носієм (аж поки суд не визнає його винним у вчиненні злочину і не постановить вирок щодо нього) всіх конституційно гарантованих прав людини і громадянина.

На рівні масової свідомості панує думка, що всі процесуальні гарантії, які встановлюються законом щодо справедливості судового розгляду кримінальних справ стосуються виключно потерпілої сторони, тоді як розширення цих гарантій на протилежну сторону є не виправданим лібералізмом та сприятим рости злочинності. Справді, злочини проти особи, її волі, честі гідності та недоторканості, передбачають необхідність захисту прав саме потерпілого. Однак, при цьому, якими б переконливими не видавалися зазначені аргументи на перший погляд, доволі часто забувають про один з основоположних принципів діяльності судової влади, а саме – жодна особа не може вважатися винною у вчиненні злочину до набрання законної сили обвинувальним вироком щодо неї (п. 1. ст. 62 Конституції України) [10]. А такий вирок є лише результатом судового розгляду і не може бути передбаченим заздалегідь: тобто суд не вправі діяти за принципом “так якби обвинувачений був винним”. Як потерпілий, так і обвинувачений для суду є рівними щодо своїх прав. Більш того, саме рівність їх процесуальних прав чи однакові процесуальні гарантії сприяють об’єктивному і справедливому розгляду справи, в якому зацікавлений як потерпілий, так і обвинувачений. Тому видається принципово невірним тлумачення кримінального процесу виключно у термінах захисту прав потерпілого, оскільки не менш важливими його завданнями є гарантування, по-перше, не припущення незаконного притягнення громадян до кримінальної відповідальності, а, по-друге, забезпечення принципу безумовного встановлення винності. По суті, саме цей принцип виступає основним джерелом всіх процесуальних гарантій.

Подібна рівність процесуальних гарантій учасників процесу в кримінальному судочинстві дозволяє не лише забезпечити дотримання прав людини і громадянина в ході судового розгляду, але й ще раз підтвердити основну функцію кримінального процесу, який є не розправою над злочинцем, а засобом викорінення злочинності та накладення справедливих покарань.

Отже порівняння процесуальних прав потерпілого (право подавати докази, заявляти клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи, брати участь у судовому розгляді, заявляти відводи, подавати скарги) та обвинуваченого (право знати в чому його обвинувачують, право давати показання з пред’явленого обвинувачення, право на захисника, право подавати докази, заявляти клопотання, ознайомлюватися з усіма матеріалами справи, брати участь у судовому розгляді у суді першої інстанції, заявляти відводи, подавати скарги), дозволяє зробити

висновок, що жодна з цих сторін не є домінуючою по відношенню до іншої, і жодна з них не може набувати додаткових процесуальних прав за рахунок обмеження цих прав у іншої сторони. На неможливість обмеження процесуальних прав обвинуваченого вказує й те, що у більшості нині діючих кримінально-процесуальних кодексів, гарантії та права обвинуваченого передують такому ж переліку прав і гарантії потерпілого.

Про значення дотримання процесуальних гарантії обвинуваченого свідчить конкретизація кожного з них на різних стадіях кримінального процесу і стосовно кожної з процесуальних дій. Наприклад, під час розгляду справи в судовому засіданні підсудний має цілий ряд процесуальних прав, які дозволяють йому як брати участь в судовому засіданні, так і захищати себе від необгрунтованого обвинувачення.

Водночас, крім особливої уваги щодо дотримання процесуальних гарантії прав людини, характерною ознакою кримінального судочинства є те, що на відміну від цивільного, адміністративного та конституційного судочинства, в ньому ці гарантії діють не лише на стадії судового розгляду, а й на тих стадіях, що передують судовому розгляду. В цьому сенсі вони є обов'язковими і для суду, і для інших правоохоронних органів. Так, скажімо, відповідно до чинного законодавства, належне оформлення всіх визначених законами України процесуальних актів пов'язаних із встановленням та фіксацією події злочину є одним з найважливіших принципів діяльності всіх правоохоронних органів. За відсутності встановлених законами України тих чи інших процесуальних актів, так само як і у випадку їх неналежного оформлення, кримінальну справу може бути не тільки припинено, але й взагалі закрито чи направлено на додаткове розслідування. Тому, відповідна фіксація всіх дій, що проводяться правоохоронними органами, які пов'язані з виявленням, та розкриттям злочинних діянь є не лише необхідною умовою доведення справи до судового розгляду, але й тим обов'язком, що покладається на органи дізнання і попереднього слідства.

При цьому документальним оформленням події у правоохоронному органі вважається належна фіксація у встановленому законом порядку дій чи подій, які мають процесуальне значення і можуть виступати процесуальними документами в ході розслідування справи, її підготовки до розгляду в суді та в процесі судового засідання.

5. Результати дослідження

Щодо різних документів висувуються різні вимоги. Причому особливу увагу слід звернути на те, що недодержання цих вимог тягне за собою визнання недійсним всього відповідного документу. Проте, не зважаючи на емпіричне розмаїття подій, які розглядаються, встановлюються та досліджуються правоохоронними органами в ході порушення кримінальних справ, проведення дізнання і попереднього слідства існують і певні уніфіковані норми як до самих документів (постанови, рішення, скарги, ухвали) та їх оформлення, так і до порядку вчинення процесуальних дій. А отже, можна казати про певну процесуальну послідовність, визначену законом, яка не може бути порушена жодним правоохоронним органом.

Важливою гарантією забезпечення прав людини і громадянина в процесі судочинства, є дотримання встановлених законом процесуальних строків (принагідно зауважимо, що в п. 3 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права чітко вказується на неприпустимість “невиправданої затримки” в ході судового розгляду).

6. Висновки

Таким чином підбиваючи підсумки, можна зафіксувати наступні положення:

1. Виступаючи у якості основного гаранту захисту прав людини органи судової влади зобов'язуються гарантувати дотримання цих прав не лише в діяльності інших органів державної влади, але й в процесі відправлення правосуддя як такого. У цьому сенсі всі існуючі в чинному законодавстві процесуальні гарантії покликані забезпечити справедливий, об'єктивний і всебічний судовий розгляд справ.

2. Характерною властивістю здійснення процесу правосуддя є те, що в залежності від форми судочинства, крім загальних процесуальних гарантії, які випливають з норм міжнародного права та конституційних приписів, діє ряд спеціальних процесуальних гарантії, пов'язаних зі специфікою безпосередніх форм судочинства.

3. Порушення органами судової влади процесуальних гарантії дотримання прав людини при здійсненні правосуддя призводить не лише до “знецінення” правового змісту цього поняття, але й до стрімкого падіння значущості тієї ролі, яку має відігравати судова влада в демократичній і правовій державі.

Література

1. Шевченко Я. М. Права людини в цивільному праві // Правова держава. 2001. № 12. С.279–373.
2. Карташкін В. А., Лукашева Е. А. Международні акти о правах человека. Москва: Норма-Инфра-М, 1999. 784 с.
3. Права человека / ред. Лукашева Е. А. Москва, 2019. С. 305.
4. Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности / ред. Ржевский В. А., Чепурнова Н. М. Москва, 2008. С. 122–123.
5. Buenger M., De Muniz P. J. American Judicial Power. Collection: Law. Edward Elgar Pub, 2015. 336 p. doi: <http://doi.org/10.4337/9781783477906>
6. Crowe J. Building the Judiciary: Law, Courts, and the Politics of Institutional Development. Princeton University Press, 2012. 328 p. doi: <http://doi.org/10.1515/9781400842575>
7. Журавський В. С. Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 248 с.

8. Фатхутдінова О. В. Юридична природа процесуально-правничих відносин // Правова держава. 2010. № 21. С. 545–551.
9. Шишкін В. Організація судустрою у світлі вимог ст.6 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини // Право України. 2000. № 9. С. 21–23.
10. Рабінович П. Колізії між законністю та доцільністю як постійно відтворювана проблема юридичного регулювання // Вісник АПрН України. 2000. № 4 (23). С. 34–35.
11. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. Київ: Преса України, 1997. 80 с.

Рекомендовано до публікації д-р юрид. наук Скрипнюк О. В.

Received date 13.05.2019

Accepted date 05.06.2019

Published date 28.06.2019

Білоус Олександр Вячеславович, аспірант, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, Україна, 01001